

Paweł Grata

POLITYKA PAŃSTWA POLSKIEGO WOBEC INWALIDÓW WOJENNYCH W LATACH 1918–1939

Polityka społeczna II Rzeczypospolitej koncentrowała się na kilku zasadniczych kwestiach. Należały do nich problemy ustawodawstwa pracy, zabezpieczenia społecznego, zatrudnienia i bezrobocia, ochrony zdrowia, opieki społecznej, migracji, walki z patologiami społecznymi oraz pomocy dla inwalidów wojennych. O ile jednak najważniejsze z wymienionych dziedzin (ubezpieczenia, problemy pracy i bezrobocia) stały się w okresie powojennym przedmiotem badań naukowych, to mniej eksponowane wątki polityki społecznej nie doczekały się własnych opracowań. Do grupy problemów dotychczas niepodjęmowanych w literaturze naukowej należy polityka państwa wobec inwalidów wojennych, której warto przyrzeć się zarówno z powodu dużego znaczenia tej grupy społecznej w ówczesnej Polsce, jak i ze względu na fakt, że działania te uznać można za pierwsze w warunkach polskich próby realizacji zorganizowanej i planowej polityki państwa wobec osób niepełnosprawnych.

Odzyskanie niepodległości, walki o wytyczenie granic oraz ostateczne zwycięstwo w wojnie polsko-bolszewickiej przyniosły u progu istnienia II Rzeczypospolitej nie tylko radość i dumę z powstania własnego państwa, ale również ważną i skomplikowaną kwestię zabezpieczenia życiowego osób, które o wolność nie tylko aktywnie walczyły, ale poniosły również w związku z tym mniej lub bardziej poważny uszczerbek na zdrowiu. Rozwiązanie problemu zaspokojenia potrzeb inwalidów wojennych uznawano za niekwestionowany obowiązek Rzeczypospolitej i formę spłaty zaciągniętego wobec nich długu wdzięczności, z drugiej jednak strony duża liczba osób poszkodowanych w wyniku działań militarnych oraz niezmiernie trudna przez kilka pierwszych lat niepodległości sytuacja budżetowa państwa uiszczanie tych powszechnie dostrzeganych zobowiązań niepomierne utrudniały.

Warunki życia i rehabilitacji inwalidów wojennych oraz pozostałych po poległych żołnierzach wdów i sierot przedmiotem zainteresowania Naczelnego Wodza, rządu i parlamentarzystów stały się praktycznie już od początku samodzielnego funkcjonowania poszczególnych instytucji państwa. Jeszcze w 1918 r. powstała w Ministerstwie Spraw Wojskowych sekcja opieki nad inwalidami, zaś w styczniu 1919 Naczelnny Wódz powołał do życia komitety opieki nad inwalidami, jednak w pierwszych miesiącach niepodległości dominowały działania doraźne, a świadczenia dla inwalidów wojennych opierały się głównie na podwyższanych wraz z postępami inflacji tymczasowych zapomogach (*Protokoły...* 1919: 181; Deleżyński, Niewiadomski 1937: 724; *Polityka...* 1935: 325–326).

W roku 1919, w ramach szeroko rozumianej pomocy państwa dla walczących o wolność i ich rodzin, sankcję ustawową uzyskały natomiast pomoc dla wdów i sierot po poległych wojskowych oraz gwarancja stałej pensji dla uczestników powstań narodowych z 1830 oraz 1863 r. Duże znaczenie dla późniejszych rozstrzygnięć kwestii zaopatrzenia inwalidów wojennych miała zwłaszcza debata nad ustawą o pomocy dla wdów i sierot po wojskowych. W trakcie pierwszego czytania poseł Herman Liebermann zaproponował bowiem objęcie zakresem działania uchwalanego prawa również wdów i dzieci pozostałych po walczących w armiach zaborczych oraz polskich jednostkach wojskowych czasu Wielkiej Wojny, zaś w drugim czytaniu Wincenty Witos postawił problem losu polskich inwalidów wojennych walczących w armiach zaborczych (projekt rządowy ograniczał zakres beneficjentów do osób pozostałych po zmarłych w okresie po 1 listopada 1918 r.). Ostatecznie uchwalona 27 maja 1919 r. „ustawa o tymczasowym zaopatrzeniu wdów i sierot po wojskowych Wojska Polskiego” objęła również rodziny poległych żołnierzy polskich jednostek wojskowych także z okresu sprzed 1 listopada 1918 r., pozostawiając kwestię zabezpieczenia Polaków walczących w armiach zaborczych późniejszemu całościowemu rozstrzygnięciu problemu (Sprawozd. stenogr. ... 18 III 1919, łam 828; 6 V 1919, łam 35–37; 27 V 1919, łam 19–27; 2 VIII 1919, łam 8–12).

Przyjęta tego samego dnia rezolucja sejmu wzywająca rząd do przygotowania w okresie dwóch kolejnych tygodni ustawy regulującej kwestię zaopatrzenia inwalidów wojennych nie doczekała się jednak szybkiej realizacji. Pewną próbą rozwiązania przynajmniej części problemu było natomiast artykułowane już od początku roku 1919 dążenie do zagwarantowania przez państwo zdolnym do zarobkowania inwalidom wojennym i pozostałym po nich członkom rodzin odpowiedniego

źródła utrzymania. Stać się nim miało przyznawanie pierwszeństwa przy obsadzaniu urzędów publicznych oraz nadawanych przez państwo koncesji handlowych, a także, zapisane w ustawie z 17 grudnia 1920 r., uczestnictwo w akcji osadnictwa wojskowego na Kresach Wschodnich (DzU 1921: 4/18; Sprawozd. stenogr. ... 28 II 1919, łam 352; 7 V 1919, łam 17–18; SU druk 111: 1; Stobniak-Smogorzewska 2003: 22–30).

Nie doczekawszy się odpowiedniego projektu ze strony rządu, Sejm Ustawodawczy wyłonił z siebie 8 stycznia 1920 r. Komisję Inwalidzką z zadaniem uregulowania tej coraz ważniejszej kwestii. Przygotowanie ustawy nadal się jednak przeciągało (zdaniem Komisji wynikało to z „inercji rządu i wręcz lekceważącego traktowania żądań inwalidów”) i na plenum parlamentu trafiła ona dopiero w marcu 1921 r. Została ostatecznie przyjęta 18 marca 1921 r., a zapisy uchwalonego prawa dotyczyły inwalidów wojennych z prawem obywatelstwa polskiego służących w armii polskiej, polskich jednostkach wojskowych z okresu wojny oraz w armiach państw zaborczych po 1 sierpnia 1914 r., a także pozostałych po inwalidach i poległych członków ich rodzin (Sprawozd. stenogr. ... 8 I 1920, łam 30–32; 18 III 1921, łam 53–66; SU, druk 2599: 1).

Świadczenia należne z tytułu ustawy obejmować miały zależną od stopnia utraty możliwości zarobkowania zasadniczą rentę inwalidzką i dodatki do niej, zapomogę pogrzebową, renty dla pozostałych członków rodziny, leczenie, zaopatrywanie w materiały ortopedyczne, szkolenie oraz opiekę społeczną. Wsparcie państwa przysługiwać miało tym poszkodowanym, którzy utracili przynajmniej 15% zdolności do pracy, a obok świadczeń zaopatrzeniowych obejmować miało również działania na rzecz aktywizacji zawodowej zdolnych do tego inwalidów wojennych. Należać do nich miały zarówno tzw. kapitalizacja należnej renty, dzięki którym uprawnieni mogli nabyć odpowiedni do utrzymania warsztat pracy, jak i ułatwienia w dostępie do miejsc pracy w administracji państwowej i samorządowej, pierwszeństwo w przydziałach koncesji na handel wyrobami monopoli państwowych, prawo do otrzymania ziemi od państwa oraz nałożenie na przedsiębiorców obowiązku zatrudniania co najmniej jednego inwalidy na 50 pracujących (DzU 1921: 32/195).

Wejście w życie nowego prawa nastąpić miało 1 maja 1921 r., jednak szybko okazało się, że jego realizacja była w ówczesnych warunkach budżetowych niemożliwa. Rząd nie tylko zwlekał z jej wprowadzeniem, czego skutkiem była wielka i stłumiona przez policję siłą manifestacja Związku Inwalidów z 9 listopada 1921 r., ale podjął rów-

niez na początku 1922 r. próbę nowelizacji ograniczającej zakres uprawnionych do osób, które utraciły co najmniej 25% zdolności do zarobkowania. Wynikający z oszczędnościowych planów ministra skarbu Jerzego Michalskiego projekt został pod naciskiem Związku Inwalidów wycofany, a dokonana 4 sierpnia 1922 r. nowelizacja ustawy stała się okazją do gruntownej krytyki postępowania administracji rządowej w tej sprawie. Sama nowela przyniosła pewne zmniejszenie kosztów wykonania ustawy (obniżenie poziomu dochodu zawieszającego wypłatę renty, zwolnienie Skarbu z obowiązku opłacania składek do kas chorych za inwalidów, ograniczenie zakresu gwarantowanej pomocy lekarskiej), wiele z postulatów Skarbu zostało jednak odrzuconych (DzU 1922: 67/608; *Los inwalidów...*: 83–84; Sprawozd. stenogr. ... 3 VIII 1922, łam 43–57; 4 VIII 1922, łam 7–41; SU druk 3115: 1).

Wykonanie częściowo zmienionych zapisów ustawy z 18 marca 1921 r. nastąpiło w praktyce dopiero w roku 1923, gdy ukazało się wspólne rozporządzenie wykonawcze Ministrów Spraw Wojskowych, Skarbu oraz Pracy i Opieki Społecznej z 10 stycznia, uzupełnione następnie rozporządzeniem z 22 marca o nadzwyczajnych dodatkach drożyźnianych do zaopatrzenia inwalidów. W roku 1925 ustawa inwalidzka rozciągnięta została na obszar autonomicznego województwa śląskiego, gdzie zastąpiła wcześniej obowiązujące i mniej korzystne dla beneficjentów zapisy ustawy niemieckiej z 12 maja 1920 r. Ważnym uzupełnieniem tworzonego w I połowie lat dwudziestych systemu zabezpieczenia społecznego dla inwalidów wojennych było również rozporządzenie Prezydenta o rewizji uprawnień na sprzedaż przedmiotów objętych monopolem skarbowym z 27 grudnia 1924 r., które przynieść miało przekazanie wszystkich nadawanych przez państwo koncesji handlowych w ręce osób uprzywilejowanych, czyli przede wszystkim inwalidów wojennych i ich rodzin, co w sposób wydatny miało zmniejszyć ciężary Skarbu ponoszone na rzecz zaopatrzenia inwalidów (DzU 1923: 32/206; 1924: 114/1022; 1925: 30/209; 74/520; *Przepisy...* 1925: 27–76).

W oparciu o tak ukształtowane zasady wsparcie i opieka nad poszkodowanymi w walce o niepodległość obywatelami Rzeczypospolitej zorganizowane były do roku 1932, gdy w warunkach kryzysu ekonomicznego i rosnących trudności budżetowych przeprowadzona została znacząca redukcja nakładów na ten cel. Zanim jednak do niej doszło, nastąpiła, wraz z unormowaniem stosunków walutowych, wyraźna stabilizacja sytuacji pod tym względem. W połowie lat dwudziestych na niespełna 140 tys. zarejestrowanych inwalidów wojennych, zorganizowanych w ponad pięćset terenowych kołach i grupach Związku

Inwalidów, liczba korzystających ze świadczeń była względnie stała i kształtowała się w granicach 90–95 tys. osób. Trwała tendencja wzrostowa widoczna była natomiast wśród pozostałych po zmarłych inwalidach wdów, sierot i rodziców – liczba pobierających świadczenia zwiększyła się z około 125 tys. w połowie dekady do blisko 180 tys. w 1929 r. W końcu lat dwudziestych nastąpiło również przyśpieszenie tempa wzrostu liczby głównych beneficjentów systemu, wynikające zarówno z czynników naturalnych (pogarszanie się stanu zdrowia inwalidów już zarejestrowanych), jak i zapisów ustawy z 7 marca 1929 r., która umożliwiła dodatkową rejestrację osób, które nie zdążyły tego dokonać w okresie przewidzianym ustawą z 1921 r. (DzU 1929: 23/229; Inwalida...: 18–33; *Książka...*: 206; MRS 1931: 117; SKB 1928/29: 3–4; 1930/31: 3; Sprawozd. stenogr. ... 15 I 1929, łam 32).

Wraz ze zwiększaniem się liczby beneficjentów rosły koszty finansowania systemu opieki nad inwalidami i ich rodzinami. Z około 100 milionów złotych w roku 1925 sięgnęły one blisko 140 mln w 1928/1929 oraz ponad 150 mln w roku 1930/1931. Liczba korzystających ze świadczeń rentowych inwalidów przekroczyła zaś na początku lat trzydziestych poziom 100 tysięcy, zbliżając się nawet w roku 1933 do 120 tys. Zmniejszała się natomiast wyraźnie, wraz z dorastaniem dzieci, grupa uprawnionych do świadczeń sierot po inwalidach, która ze 112 tys. w roku 1929 spadła do 40 tys. w 1933. Poza wydatkami na renty na pomoc dla inwalidów przeznaczano w tym czasie również po kilka milionów złotych rocznie ze środków opieki społecznej, około 10 tys. inwalidów korzystało z różnych form leczenia na koszt państwa, a w Płocku (później we Lwowie) działał zakład opieki zamkniętej, zwany Domem Inwalidów. Całość działań uzupełniały instrumenty aktywizujące zawodowo niepełnosprawnych kombatanów, czyli wykonywane przez nich koncesje monopolowe, przyznawane im stanowiska w administracji i wojsku oraz utworzony w 1927 r. Inwalidzki Kredytowy Fundusz Gospodarczy udzielający pożyczek na działalność gospodarczą (Grata 2009: 257, 263–264, 269; MRS 1936: 201, 207; *Polityka...* 1935: 328–331; SKB 1928/29: 4)¹.

¹ W sumie niewielu, bo nieco ponad 2,3 tys. lżej poszkodowanych inwalidów wzięło również udział w akcji osadnictwa wojskowego na Wschodzie (Bocian 1934: 272), trudno jednak zrozumieć fakt, że autorzy dwóch obszernych opracowań traktujących o procesach osadniczych na Kresach Wschodnich w swej analizie struktury społeczności osadniczej grupę osadników-inwalidów pominęli całkowicie, mimo że zapisy ustawy z 17 grudnia 1920 r. to właśnie inwalidów wymieniali w pierwszej grupie uprawnionych do uzyskania nadziału ziemi, a jeden z takich osadników Dezydery

Podnoszona już w drugiej połowie lat dwudziestych konieczność zasadniczej rewizji zasad zaopatrzenia inwalidów wojennych nastąpiła ostatecznie w roku 1932, gdy w warunkach coraz trudniejszej sytuacji budżetowej władze przygotowały całościową ich nowelizację. Wypływająca głównie z przesłanek oszczędnościowych ustawa z 17 marca 1932 r. przynieść miała zmniejszenie kosztów funkcjonowania systemu, a jego głównym instrumentem stało się przeprowadzenie rewizji wszystkich wcześniej uzyskanych uprawnień inwalidzkich oraz przyjęcie zasady dostosowania wysokości świadczeń do zróżnicowanych terytorialnie kosztów utrzymania. Ustawa dzieliła obszar Rzeczypospolitej na trzy kategorie miejscowości i tylko w tych zakwalifikowanych do grupy A, charakteryzujących się najwyższymi kosztami utrzymania, obowiązywać miały dotychczasowe stawki rent inwalidzkich. W miejscowościach zaliczonych do kategorii B miały być niższe o 12%, natomiast na tzw. obszarze C, obejmującym głównie tereny wiejskie, wysokość świadczeń miała być mniejsza aż o 32% (DzU 1932: 26/238; Sejm III, druk 532: 4; Sprawozd. stenogr. ... 12 III 1932, łam 6–9).

Kolejnym krokiem na drodze ku dalszej reglamentacji wsparcia dla inwalidów wojennych i ich rodzin stało się wydane 28 października 1933 r. rozporządzenie Prezydenta w sprawie zmiany ustawy o zaopatrzeniu inwalidzkim. Przyniosło ono zróżnicowanie statusu inwalidów służących w polskich formacjach wojskowych oraz tych, którzy zdrowie utracili w armiach zaborecznych. Pierwsi, stanowiący zaledwie kilkanaście procent wśród uprawnionych, utrzymali swe świadczenia na dotychczasowym poziomie, natomiast dla pozostałych nie tylko podniesiono próg uprawniającej do zaopatrzenia utraty zdolności do pracy (z 15% do minimum 25%), ale również obniżono o 10% wysokość otrzymywanych świadczeń (*Protokoły...* 1933; 339–349; DzU 1933: 86/669; MRS 1939: 293).

Skutkiem wprowadzonych ograniczeń stało się wydatne zmniejszenie liczby osób uprawnionych do korzystania z systemu zaopatrzenia inwalidzkiego. W wyniku podniesienia progu stopnia niepełnosprawności od 1 kwietnia 1934 r. uprawnienia utraciło około 40 tys. osób, natomiast rozłożony na kilka lat proces weryfikacji związku przyczynowego inwalidztwa z działaniami wojennymi przyniósł negatywne decyzje dla kolejnych ponad 10 tys. dotychczasowych beneficjentów.

Smockiewicz był nawet w drugiej połowie lat trzydziestych członkiem Zarządu Głównego Związku Osadników (Gralak 2006: 110–119; Stobniak-Smogorzewska 2003: 118–129, 326).

W połączeniu z dalszym zmniejszaniem się ilości pozostałych po nich sierot oznaczało to tak oczekiwany w warunkach kryzysu spadek ponoszonych przez budżet nakładów na renty inwalidzkie. Po wejściu w życie ustawy z 1932 r. zmniejszyły się one już w roku 1932/1933 o 20% (ze 157 mln zł do 126 mln), zaś w roku 1934/1935 wyniosły, po wyeliminowaniu z grupy uprawnionych części osób mniej poszkodowanych, już tylko 98,4 mln zł. Co więcej, kolejne rozporządzenie Prezydenta z 22 listopada 1935 r. obniżyło na dwa lata wysokość wszystkich świadczeń inwalidzkich o 10%, co przyniosło dalszą redukcję wydatków Skarbu na ten cel do nieco ponad 90 mln zł (DzU 1935: 85/522; MRS 1939: 93–94; SKB 1934/35: 3–4; 1936/37: 5).

Drastyczne z punktu widzenia środowisk inwalidzkich ograniczenie ich uprawnień przyniosło wprawdzie oszczędności budżetowe, stało się jednak także przyczyną licznych protestów i realnego pogorszenia poziomu życia dziesiątków tysięcy ludzi zasłużonych w walce o niepodległość. Stąd też już w listopadzie 1934 r. nastąpiło pierwsze złagodzenie restrykcyjnych przepisów – rząd przywrócił dawną wysokość świadczeń osobom poszkodowanym w armiach zaborczych, które jednak wcześniej lub później walczyły w szeregach oddziałów polskich. Wiosną roku 1937 przywrócono świadczenia tym inwalidom z armii zaborczych, którzy przekroczyli 55 rok życia, zaś w rok później, 31 marca 1938 r., świadczeniami objęto ponownie inwalidów niskoprocentowych z byłych armii zaborczych, którzy przekroczyli 50 lat (odbyło się to jednak kosztem spóźnionego o pół roku przywrócenia wysokości obniżonych w 1936 r. świadczeń) (*Protokoły...* 1934: 241–244; DzU 1937: 30/225; 1938: 22/192; Sprawozd. stenogr. ... 16 III 1937, łam 93–100; Sejm IV, druk 693: 1–4).

Najważniejszym i najbardziej realnym skutkiem wprowadzanych w drugiej połowie lat trzydziestych zmian w ustawodawstwie o zaopatrzeniu inwalidzkim stało się ponowne przyznanie świadczeń około 10 tysiącom pozbawionych ich wcześniej osób, w większości mieszkających na wsi, dla których uzyskane w ten sposób kilkanaście bądź nieco ponad dwadzieścia złotych miesięcznej renty stawało się często jedynym stałym dochodem pieniężnym. Generalnie liczba uprawnionych do korzystania ze świadczeń inwalidzkich, która w pierwszej połowie lat trzydziestych drastycznie się zmniejszyła (z 275 tys. do 175 tys.), w drugiej połowie dekady, dzięki kolejnym liberalizacjom zasad przyznawania pomocy, ponownie osiągnęła poziom około 200 tys. osób. Wśród nich było w roku 1939 blisko 91 tys. inwalidów wojennych, 61 tys. wdów oraz po 24–25 tys. sierot i rodziców będących

wcześniej na utrzymaniu zmarłych inwalidów (roczna śmiertelność w tej grupie zbliżała się z wolna do poziomu 2 tys. zgonów). Świadczenia otrzymywało zatem około 60% spośród zarejestrowanych wtedy 150 tys. żyjących inwalidów wojennych. Pozostali nie spełniali kryterium stopnia niepełnosprawności (około 1/5 populacji) bądź też uzyskiwali dochody zwalniające państwo od obowiązku wsparcia. Najwięcej inwalidów wywodziło się z szeregów armii austriackiej i niemieckiej (łącznie 110 tys.), w strukturze narodowościowej dominowali zaś wyraźnie Polacy (128,5 tys.). Na drugim miejscu znajdowali się Ukraińcy (23 tys.), wśród których była też garstka kilkudziesięciu kombatantów zmagających o wolną Ukrainę z oddziałów walczących w roku 1919 przeciwko wojskom polskim (świadczenia przyznano im na mocy ustawy inwalidzkiej z 1932 r.) (SKB 1937/38: 4–5; 1938/39: 2; MRS 1939: 93–94; Sprawozd. stenogr. ... 3 III 1938, łam 98–104; obliczenia własne).

Ustawa z 31 marca 1938 r., która ostatecznie zakończyła proces kształtowania się systemu pomocy dla inwalidów wojennych w II Rzeczypospolitej, oznaczała w dużej mierze powrót do podstawowych zasad zapisanych w pierwotnie obowiązującej ustawie z roku 1921. Sama zaś ewolucja polityki społecznej państwa w tej dziedzinie wskazuje na dominujący w niej wpływ względów skarbowych i ekonomicznych miast tak chętnie podnoszonych czynników patriotycznych i społecznych. Powszechnie artykułowany dług wdzięczności wobec ludzi, którzy oddali życie lub zdrowie w walce o niepodległość, zaprocentował wprawdzie w latach dwudziestych korzystną dla inwalidów wojennych ustawą zaopatrzeniową, długo jednak nie była ona ze względów finansowych realizowana. Wielki Kryzys i związane z nim trudności ponownie przyniosły poważne ograniczenia w dostępie do tak rozumianej „wdzięczności” ze strony Rzeczypospolitej, a trwała redukcja nakładów na pomoc dla inwalidów wojennych i ich rodzin po raz kolejny dowiodła ograniczonych możliwości wywiązywania się państwa polskiego z podjętych wobec tej grupy zasłużonych obywateli zobowiązań.

Bibliografia

- Archiwum Akt Nowych, *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów 1918–1937 (Protokoły)*, t. 6, 70, 76.
- Bocian F., 1934, *Osadnictwo wojskowe* [w:] *Kalendarz Ziemi Wschodnich na rok 1935*, Warszawa.
- Czechowicz W. (oprac.), 1925, *Przepisy o zaopatrzeniu inwalidów wojennych i pozostałych po nich rodzin*, Warszawa.

- Deleżyński J., Niewiadomski Z., 1937, *Inwalidzi* [w:] *Encyklopedia nauk politycznych (zagadnienia społeczne, polityczne i gospodarcze)*, t. II, Warszawa.
- Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (DzU) 1921–1938.
- Gralak B., 2006, *Osadnictwo wojskowe Marszałka Józefa Piłsudskiego na ziemiach wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej 1920–1939*, Zgierz.
- Grata P., 2009, *Monopole skarbowe w polityce podatkowej Drugiej Rzeczypospolitej*, Rzeszów.
- Inwalida. Kalendarz na rok 1924, Warszawa.
- Książka Jubileuszowa Wielkopolskiego Zarządu Wojewódzkiego Związku Inwalidów Wojennych Rzeczypospolitej Polskiej*, 1925, Poznań.
- Los inwalidy*, 1922, „Myśl Niepodległa”, nr 591.
- Mały Rocznik Statystyczny (MRS) 1931, 1936, 1939.
- Polityka społeczna państwa polskiego 1918–1935*, 1935, Warszawa.
- Sejm Ustawodawczy (SU), druk nr 111.
- SU, druk nr 2599.
- SU, druk nr 3115.
- Sejm Okres III (Sejm III), druk nr 532.
- Sejm IV, druk nr 693.
- Sprawozd. stenogr. z 9 pos. SU, 28 II 1919, łam 352.
- Sprawozd. stenogr. z 15 pos. SU, 15 III 1919, łam 828.
- Sprawozd. stenogr. z 33 pos. SU, 6 V 1919, łam 35–37.
- Sprawozd. stenogr. z 34 pos. SU, 7 V 1919, łam 17–18.
- Sprawozd. stenogr. z 84 pos. SU, 2 VIII 1919, łam 8–12.
- Sprawozd. stenogr. z 107 pos. SU, 8 I 1920, łam 30–32.
- Sprawozd. stenogr. z 222 pos. SU, 18 III 1921, łam 53–66.
- Sprawozd. stenogr. z 333 pos. SU, 3 VIII 1921, łam 43–57.
- Sprawozd. stenogr. z 334 pos. SU, 4 VIII 1921, łam 7–41.
- Sprawozd. stenogr. z 38 pos. Sejmu II, 15 I 1929, łam 32.
- Sprawozd. stenogr. z 67 pos. Sejmu III, 12 III 1932, łam 6–9.
- Sprawozd. stenogr. z 50 pos. Sejmu IV, 16 III 1937, łam 93–100.
- Sprawozd. stenogr. z 77 pos. Sejmu IV, 3 III 1938, łam 98–104.
- Sprawozdanie Komisji budżetowej o preliminarzu budżetowym (SKB) Rent Inwalidzkich na 1928/29, Sejm II, druk nr 80, cz. 19.
- SKB Rent Inwalidzkich na 1930/31, Sejm II, druk nr 700, cz. 19.
- SKB Rent Inwalidzkich na 1934/35, Sejm III, druk nr 1000, cz. 17.
- SKB Rent Inwalidzkich na 1937/38, Sejm IV, druk nr 300, cz. 17.
- SKB Rent Inwalidzkich na 1938/39, Sejm IV, druk nr 700, cz. 17.
- Stobniak-Smogorzewska J., 2003, *Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945*, Warszawa.